

PASCAL EMLÉKEZETE.

Franciaország ez évben ünnepli Pascalt születésének háromszázadik évfordulója alkalmából. A szellemi életnek az a széles mesgyéje, amelyen ez a csodálatos és sokoldalú szellem életének rövid 39 esztendeje alatt hátrahagyta teremtő erejének nyomait, a legkülönbözőbb tudományok képviselőit arra indíthatja, hogy őt ez alkalommal a magukénak tiszteljék. Bár a matematika — mint újabban rámutattak — Pascal életében sohasem volt több szórakozásnál,¹ s e téren fejlődése is félbenmaradt, geometriai felfedezései mégis előkelő helyet biztosítanak neki e tudomány történetében. Korszakalkotó volt mint természettudós; a légnyomásra vonatkozó, klasszikussá vált megállapításainál fogva joggal tekinthető a modern fizika egyik atyamesterének. Az irodalomtörténet benne tiszteli a francia prózastílus megteremtőjét. A teológia a keresztény vallás apologetájára emlékeztet ebben az „utolsó nagy szentben“ (Sainte-Beuve), akinek különösen a valláspszichológiára vonatkozó vizsgálódásai maradandó és irányjelző értékek. Filozófiája pedig, noha csonka és tragikus, mint maga az az élet, amelynek folyamán megszületett, mindig vonzotta azokat, akik az egységes, kerekded és érett világkép helyett, amelyet ebből semmiképp sem nyerhetnek, előszeretettel fordulnak a lélek intim és titokzatos birodalma felé. A Pascal-ünnep első sorban az ő ünnepük.

Hogy Pascalt közeli viszony fűzi a nevelés ügyéhez is, köztudomású, hiszen minden számottevő neveléstörténeti kézikönyv megemlékezik erről. Mégis ezt a viszonyt pár szóval közelebről jellemezni igen nehéz. Pascal nem volt hivatásos pedagógus; nem gondolkodásának iránya készítette, mint a humanistákat vagy Herbartot, hogy a nevelést elmélkedése körébe vonja. Nem is alkalmoszerű elmélkedő, mint Montaigne. Politikai előrelátás vagy a társadalmi regeneráció gondolata sem vezette rá a nevelés problémáira, mint Morust vagy Pestalozzit. Még kevésbé állíthatjuk — legalább is hátrahagyott bizonyossággal, — hogy a nevelés gyakorlati kifejtésével valaha kísérletet tett volna. Ha léte más kibontakozást nyert volna, ha spontán nyilvánuló hajlama eredettől más irányban válik tetté, kérdés, hogy egyáltalán valaha érintkezésbe került volna-e kora pedagógiai mozgalmáival. Amit pedig felőle e tekintetben tudunk, az csupán néhány adatra s

¹ L. Pascal: Pensées et Opuscules éd. Léon Brunschvicg 3. kiad. Paris, 1904. 229. l. — V. ö. J. Bertrand: B. Pascal. Paris, 1891. 228. l.

azonfelül néhány föltevésre szorítkozik. Mi tehát az, ami Pascalnak mégis jelentőséget ad a nevelés történetében?

Pascal gondolkodása, attól fogva, hogy a teológia irányába igazodik, az ismerés, az élet és a cselekvés minden kérdését erre a síkra vonzza. Elmékedése korábbi körei e ponton új világjelentés elemeivé válnak. Ismeretes, hogy ez az ízigvérig matematikai elme gondolkodása teológiai áramának térfoglalásával, a matematikai végtelenség gondolatának is misztikus távlatot elevenít. A tudás elméleti elveit a hit kútjából merített bizonyossággal organizálja, vagy legalább is vívódik ezért. Az élet és morál legfontosabb kérdéseit, amelyeket Montaigne-on tanult, a kegyelem tanával hozza összefüggésbe. Minél szenvedélyesebb taglejtéssel fogja meg az Örökkévaló kezét, minél átfogóbbá válik nála a vallási élmény, annál kizárólagosabb jelentőséggel vállal gondolkodása is teológiai hivatást.²

Minden teológiai spekuláció, alapuljon az észelvekkel szorvező dialektikai módszeren avagy a lélek intuitiv-misztikus lendületén, legyen az metafizikai avagy ethikai irányú: mihelyt a megigazulás művét folytonosítani akarja, végeredményben kimondottan vagy lappangva egyszersmind pedagógiai programot vet fel. A teológia problémaköre az embernek Istenhez, az Abszolútumhoz való viszonya. E viszony közvetlenné tételére közvetítőkre, összekötő tagokra van szüksége. A véges ember csak úgy mozdulhat szűk határaiból a Tökéletes felé, ha e közvetítőket megtalálja, magáévá teszi, részeseedik bennük. De hogyan érheti ezt el? Nyilván csak úgy, ha életét úgy alakítja, amint a Közvetítő megkívánja, ha minétanak és mértéknek veszi, ha fokonkint hozzá hasonlóvá törekszik válni. Ime a teológiának pedagógiai sorsa. Csak Platonra utalunk e tekintetben, akinél ez a kieriés tetten érhető. Hogy a teológiai elem egész gondolkodásának indítéka, nem szorul bővebb magyarázatra. Az ő „közvetítői“ az eszmék, melyek kapcsolatot létesítenek az egyes és az egyetemes között. Mihelyt azonban az eszmealakította embert realizálni akarja, nem mellőzheti, hogy a nevelésről való elmékedést gondolkodása körébe ne vonja. Így válik — mint ismeretes — az igazságosság eszméje a nevelés egész rendszerének mintegy szubsztanciális céljává. A keresztény teológia gondolatömbjében a közvetítő az Istenember, a testet öltött Ige. Ő az utánozandó példa. Az Ő egyéniségének szemléletében termékenyült meg századok pedagógiai gondolkodása. A teológiai magházból tehát itt is pedagógiai probléma pattan elő. A cél állandó megállapíthatósága mellett csupán az a folyton újból foglalkoztató kérdés: minő eszközök és módok a legalkalmasabbak e cél elérésére?

Ha Pascal gondolkodásához erről az oldalról közeledünk,

² L'on ne peut faire de lui un philosophe, qu'en transformant, contrairement à sa croyance, ses doctrines religieuses en symboles de doctrines rationnelles — mondja Ém. Boutroux: Pascal 8. kiad. Paris, 1922. 193. l.

több szempontból rokonabbnak fogjuk találni a régi egyházatyákéval, mint bárkiével azok közül, akik közvetlenül előtte hozzászóltak a nevelés kérdéseire.³ Nem véletlen műve, hogy elmélkedése annak az eszmeáramlatnak árjában termékenyült meg, mely a kereszténység első századainak hitét vélte új életre kelteni. Ő is a *hit* és a *kultúra* általános elvi kérdéseinek megoldásán fáradozott, mely ellentét nála is közvetlen, élményszerű hatásokból vált tudatossá. Ez a tény jelöli meg a helyét és kölcsönöz egyúttal jelentőséget neki a nevelés történetében. Csak innen érthető meg *Gondolatainak* az a néhány, szorosabban vett pedagógiai vonatkozású helye, mely egyébként, kiragadottságában jelentéktelen, a Port-Royal híveinek pedagógiai reformművéhez mérten pedig csupán szegényes volna. Pascal gondolkodása egészének teleológikus értelme pedagógiai érdekű.

Van azonban a theologiai indítékon kívül még egy körülmény, mely Pascalban a nevelés kérdéseiről elkerülhetetlenül érdeklődést ébreszthetett, s ez maga a kor, összes szellemi mozgalmával. Csupán két vonásra utalunk itt a kor arculatában, melyek szempontunkból figyelembe jöhetnek. Az egyik a klasszikus metafizikának mindjobban háttérbeszorulása, amivel szemben nőttön-nő a *lélek* és az *erkölcs* tapasztalati kérdései iránt az érdeklődés. Montaigne vetése megérlelődött. Descartes nemcsak finom elemzést ír a lélek affektív jelenségeiről, de egész rendszerének kiindulópontja a pszichikai tevékenység (*cogitatio*) ténye. Spinoza és Hobbes rendszere palimpsestushoz hasonló, melynél az erkölcspszichológiai és politikai kérdések elborítják a metafizikai réteget. A kor egyetlen igazi metafizikusa, Leibniz, az infinitezimális lélek gondolatából indul rendszeralkotó útjára. A természettudományi gondolkodás, mely két század múlva ér el diadala tetőpontjára, lassan előkészül. Hogy a nevelés elmélete e gondolatár sodrában sokszorosan megtermékenyült, nem szorul bizonyításra. A XVIII. század valamennyi pedagógiai reformtörekvése már lassú tapogatózás a gyermeki lélek természetének megismerése felé. Feltehető, hogy Pascal, aki oly finom intuícióval merült bele a lélekbe, hogy egy-egy, szinte zoltárszerűen ható kijelentése ma is frissen érint, a gyermeki lélek szemlélését sem mulasztotta el abban a környezetben, ahol oly bőven nyílt alkalma a megfigyelésre.

A kor másik uralkodó jellemvonása a fokozott, valósággal nyugtalan érdeklődés az egyetemes érvényű, mindent megoldó *módszer* kérdése iránt. Tudományban, művészetben, életben és intézményekben ezt keresik és tőle várják az emberiség boldogabb korra virradását. Távol vagyunk még a felvilágosodás századának frivol optimizmusától; a kor szövetébe számos gondolatfonal fűződik, mely harcot képvisel az emberi természetbe s annak alakításába vetett bizalommal szemben (gondoljunk csak a jansenizmusra), azonban gyakorlati következményeik-

³ V. ö. Giraud: Pascal. L'homme, l'oeuvre, l'influence. Paris, 1922. 169. 1.

ben az ellentétes álláspontok összefutnak s e találkozási pont: a módszer elve. Módszert keresnek a filozófusok s ennek eddigi hiányában vélik látni elődeik gondolkodásának sikertelenségét. Az ars inveniendi látóköre lelkesíti a század természet-kutatóit a környező valóság addig rejtett erőinek feltárására és kiaknázására. Mindamellett a módszer elve különösképp a kor racionalizmusának gyermeke. Alkalmazásának széles tere nyílt a vallás, az erkölcs, a jog és államelmélet körében, sőt maga a kor autokratikus társadalmi szervezete és közgazdasági élete is úgyszólván ennek a módszerformának kierlelődése.⁴ Szelle-mét halljuk lélekzeni, ha figyelünk, a század legjellemzőbb kifejezője, a tragédia strukturája mögött is. Az élet egész keretét — a nagy gondolatkonceptióktól a leggyakorlatibb kérdésekig — a világgerekítés, a kiegyenlítés, síma megoldás törekvése tölti be. Hogy eközben a módszer elve gyakran pusztá-abbreviatúrává külsősödött, tagadhatatlan. De a század pedagógiai elméletébe és részben gyakorlatába mégis ez a principium vitt új életet. Az oratoriánus és jansenista nevelőintézmények történeti jelentősége módszeres újításaikban rejlik; a hercegi nevelők is kivétel nélkül a módszer reformátorai; Comenius közvetlen hatását Franciaország kevéssé érezte ugyan⁵ s szelleme is a racionalizmustól távolabb álló forrásokból termékenyült, de hogy az ő gondolkodásának hajtóereje szintén a methodus feltárásának vágya volt, ismeretes. Általában e korban alig találunk gondolkodót, akit, ha csak némi-
leg vonatkozásba került a nevelés ügyével, a módszer kérdése ne foglalkoztatott volna. Pascal sem hagyta e tekintetben cserben kora szellemét. Pessimizmusa, mellyel az emberi természetet, annak megismerő képességét s alakítási lehetőségét szemlélte, eleve kizárni látszik ugyan bárminő módszert, s íme: — nemcsak a bizonyítás módszeréről értekezik behatóan (*Réflexions sur la géométrie en général, De l'art de persuader*, az előbbi lényegében a Port-Royal Logikájába is belekerült), de különböző gyakorlati módszereken gondolkodik az oktatás megkönnyítése érdekében: számológép feltalálásán töri a fejét és olvasási módszert eszel ki a Port-Royal növendékei számára. Hogy e kísérletekben mélyebb jelentőségű módszeres elv — a szemléltetés elve — nyilvánul, a neveléstörténet ismerője előtt nem kell külön hangsúlyozni.

A század lelkének mindezek a nyomai Pascal egyéniségének eredetisége által nyertek szint. Mindazáltal külső körülmény kellett hozzá, hogy eleven ható erőkként nyilvánuljanak. Ismeretes, hogy Pascal életében a Port-Royalnak jutott hivatásul ez a kiváltó szerep. A pedagógiához is szorosabb értelemben akkor kezd köze lenni, amikor a Port-Royal azilumába

⁴ V. ö. *Dilthey: Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance u. Reformation.* (Ges. Schr. II.) Leipzig, 1914. 359. l.

⁵ Comeniusnak a Port-Royal pedagógiájára tett hatását kimutatja *Compayré: Histoire critique des doctrines de l'éducation en France.* (Paris, 1904.) I. köt. 253. l.

vonul, amely alkalommal közléről érintkezésbe került ennek a szellemi körnek kiváltságos nevelői művével.

Mi volt ez a Port-Royal? Az egykorú forrás Noé bárkájához hasonlítja, mely biztos és rejtett menedéke volt azoknak, akik a világ zajától megcsömörülve nyugalomra vágytak, ahol lelkük csöndben érett Isten számára.⁶ Bizonyra ez a cél lebegett Arnauld Angelika szeme előtt, midőn ezt a XIII. század legelején alapított, de az idők folyamán elhanyagolt cisztercita apácakolostort reformálta, s tagadhatatlan, hogy ezt a hivatását a kolostor a későbbi hányattatások és sorsfordulások közepette is mindvégig híven teljesítette. Ismeretes, hogy az üldözések attól fogva vették kezdetüket, hogy az apácák gyónatója, Saint-Cyran apát személyében a kolostor belső életében a jansenizmus szelleme kezdett érvényesülni. Bárminő legyen is ennek a Szt. Ágoston kegyelemről és predesztinációról szóló tanán épült teológiai irányzatnak igazságértéke, kétségtelen, hogy a belőle sarjadó vallásos ihlet, mely elsősorban erkölcsi tettekben nyilvánult, volt az, amely a Port-Royalnak halhatatlanságot biztosított.⁷

A jansenizmust az emberi természetről vallott erősen pesszimisztikus felfogás jellemzi. Bűnben születünk,⁸ akaratunk habituálisan bűnre hajló s Isten megszentelő kegyelme nélkül tehetetlenül állunk az erkölcsi világban. A keresztség által mindnyájan részesülünk ebben a megszentelő kegyelemben, azontúl azonban Isten csak azoknak juttatja, akiket erre érdemesnek kizemelt: Krisztus nem mindnyájunkért ontotta vérért. Ezért az üdvösség elnyerésére csak úgy lehet reményünk, ha a keresztségadta ártatlanság állapotát (l'innocence chrétienne)⁹ megővjük a romlott természet kényszerével szemben. Így születik meg a jansenizmus pedagógiája. Nem szolgálhatjuk jobban az Istent, mint ha gyermekeink jó nevelésén munkálkodunk, — mondja Saint-Cyran.¹⁰ Ez a cél érteti meg követett eljárásmodjunkt. A gyermekséget szentnek tekintik: a Szentlélek lakozik benne; aggályos gonddal távoltartanak tőle minden káros befolyást, mely az otthonnak gyakran hívásos szellemi légkörében éppúgy érheti, mint a kollégiumoknak az emuláción alapuló tömegnevelési rendjében; ezért célszerűbb — mondja Coustel — öt-hat gyermeket külön környezetben (dans une maison particulière) egy vagy két tisztos férfi vezetésére bízni, miáltal lehetővé válik a növendékek szakadatlan szemmeltartása.¹¹ Teológiai tanuk a forrása annak a

⁶ V. ö. *Sainte-Beuve*: Port-Royal. Paris, 1860. (2. kiad.) II. köt. 302. l.

⁷ V. ö. *Sainte-Beuve*: i. m. III. köt. 276. l.

⁸ Le diable possédait l'âme d'un enfant dans le ventre de sa mère. (Entretien de Saint-Cyran et de M. Le Maître sur les enfants. — *Carré*: Les Pédagogues de Port-Royal. Paris, 1887. 33. l.) — A jansenizmus pedagógiáját katolikus szempontból tárgyalja *Paradis*: La pédagogie Janséniste. Lyon-Paris, 1910.

⁹ *Carré*: i. m. 21. l.

¹⁰ *Carré*: i. m. 33. l.

¹¹ *Carré*: i. m. 99. l.

gyöngéd és szeretetteljes bánásmódnak, mellyel növendékeik iránt viseltetnek,¹² de ez magyarázza egyszersmind azt a komor, szinte aszkétikus szellemet, mely nevelésüket átlengte.¹³

A Port-Royalnak, ennek a XVII. század zűrzavaros közviszonyai közepette tevékeny kis „pedagógiai provinciának” Jansen teológiáján kívül volt azonban még egy másik termékenyítő forrása is, s ez: a cartesianizmus szelleme. *Descartes* Discours-ja 1637-ben jelent meg, tehát ugyanabban az évben, amikor a Port-Royal első nevelési kísérletei történtek. Az új filozófia befolyása azontúl mindvégig a jansenizmus radikális következményeit ellensúlyozta. A Port-Royal merész pedagógiai újítása ebben a hatásban gyökerezik, mely legjobban kitűnik e kör módszeres elveken nyugvó tankönyvirodalmából. „Ez alázatos mesterek — mondja Sainte-Beuve,¹⁴ — akik más téren mindenütt az akaratot alárendelték a kegyelemnek és az észet a hitnek, a világi tudományokban teljességgel az észre bízzák az ellenőrzést... Alapelvük volt a nevelésben: Számotvetni az összes dolgokkal s csak azokat a képzeteket jóváhagyni, amelyek tiszták és világosak.” — Nem ezt a gondolatot látjuk-e érvényesülni *Lancelot Nouvelle Méthode*-jában, amidőn abból indul ki, hogy minden ismeretszerzés csupán már meglévő s minden oldalról megvilágított ismereteken alapulhat?¹⁵ Vagy nem a racionalizmus eszmekörében való fogadásnak nyomát viseli a *Grammaire générale et raisonnée*, mely a nyelvek logikai szerkezetének megegyezése alapján akarja az idegen nyelvek elsajátítását előmozdítani? *Arnauld* geometriája a cartesianus matematika alapján készült s teljességgel az új filozófia módszerének szellemét lehelte a növendékek judiciumának fejlesztésére szánt leghíresebb tankönyvük: a *Port-Royal Logikája*.

A cartesianizmus szellemének érvényesülése a Port-Royal híveinél osztozott azonban egy olyan író közvetlen hatásában, aki maga is — noha a legkülönbözőbb gondolatirányokhoz fonalat készített — elsősorban az újkori racionalizmus ébresztője volt, t. i. *Montaigne*-ében. *Montaigne*-t a Port-Royal nem szerette: nagyon elmés és igen kevésbé mély volt ahhoz, hogy e komor férfiak körében rokonszenvet kelthetett volna. Ismeretes Pascal állandó vívódása e gondolkodóval, aki életének első mély élménye volt. Mégis Pascal volt az, aki *Montaigne*-t a Port-Royalba bevezette¹⁶ s nem egy tekintetben *Descartes* hatása is *Montaigne*-on keresztül érvényesült. Már a nevelés tényleges rendjének bírálatában oly szólammokkal találkozunk a Port-Royal híveinél, amelyek az *Essais* hasonló tartalmú

¹² Il faut le combattre pour eux. *Carré*: i. m. 37. l.

¹³ Parler peu, beaucoup tolérer et prier davantage. *Carré*: i. m. 44. l.

¹⁴ V. ö. *Sainte-Beuve*: i. m. III. köt. 440. l.

¹⁵ Le sens commun nous apprend qu'il faut toujours commencer par les choses les plus faciles et que ce que nous savons déjà nous doit servir comme d'une lumière pour éclairer ce que nous ne savons pas. — *Carré*: i. m. 77. l. — V. ö. u. ö. 83. l. (Guyot); 131. l. (Coustel).

¹⁶ V. ö. *Sainte-Beuve*: i. m. II. köt. 381. l.

szakaszaira emlékeztetnek. Ők is kevésre becsülik a puszta emlékezetszerű tudást s ezzel szemben a növendékek ítélőképessége fejlesztésének szükségét hangsúlyozzák.¹⁷ Ők is a gyermek eredeti hajlamainak figyelembevételét kívánják s a nevelő első kötelességének ismerik, hogy alkalmazkodjék az alakításra reábizott fiatal egyéniséghez.¹⁸ Nevelési eszményünk, noha nem a gentilhomme, mint Montaigne-nál, de rokon ezzel, mert nem a tudós, hanem az egész ember, akinek becsét erkölcsi ereje adja.¹⁹ Végül módszereikben a könnyítés szelleme, a gyermek lelki aktivitásának számbavétele éppúgy Montaigne hatását árulja el, mint a racionalizmusét általában.²⁰

Jansen, Descartes és Montaigne: a hit, a tudás és a kétely e három képviselőjének hatásaiból nőtt ki Pascal gondolkodó egyénisége is. Élete abban a küzdelemben lankadt el, hogy a megismerés e három elvének konfliktusából kimentse az egyöntetű embert. Pascal nem a kételyből indul ki, mint Descartes, hogy abszolút bizonyosságra jusson. Az ő lelkében szakadatlanul élt a bizonyosság intuitív alapon nyugvó meggyőződése.²¹ Ennek dacára gondolkodásában minduntalan újra felüti a fejét a kétely Gorgója, mely végül is életét oltja annak a lehetőségnek, hogy a megismerés e közvetlen elemeiből elméleti világkép alakuljon. A filozófia megvalósíthatatlan. Az ember, ez a gondolkodó nád (roseau pensant), aki az igazságot szomjúhozza s tartalmat keres életének, mást nem talál magában és a világban, mint bizonytalanságot és nyomorúsága jeleit.²² A pesszimizmus e romboló sodrából Pascal nyughatatlan lelke a vallás nedűjéhez menekül. De ott is? Konstruktív vágyát nem pihenteti a hitélet gyakorlata; szíve érzi az elrejtőző Istent, a misztériumok utat mutatnak neki az üdvösségre, mégis észokok útján való megvilágosodásra törekszik s midőn a keresztény vallás apológiájára vállalkozik, nem zárkózhatik el azelől, hogy a racionális gondolkodás szempontjait és elveit a hit kérdéseinek körébe ne vonja. Ez Pascal gondolkodásának tragikus dialógusa. „El végtelen terek örök csöndje rémülettel tölt el.“ (Le silence éternel de ces espaces infinis m'effraie.)²³

¹⁷ V. ö. Carré: i. m. 35., 74., 150. sk. 199. sk. 11.

¹⁸ Il faut s'abaisser selon leurs esprits. — On ne pouvait connaître ces petites âmes qu'en s'accomodant à elles et en se proportionnant à leurs dispositions. Carré: i. m. 38., 59. II. V. ö. 57. sk. 106. II.

¹⁹ V. ö. Carré: i. m. 205. sk. 1.

²⁰ V. ö. Carré: i. m. 211. l. — Montaigne és a Port-Royal pedagógiai módszerének összehasonlítását adja *Sainte-Beuve*: i. m. II. 407. sk. II.

²¹ Nous connaissons la vérité, non seulement par la raison mais encore par le cœur; c'est de cette dernière sorte que nous connaissons les premiers principes et c'est en vain que le raisonnement qui n'y a point de part, essaie de les combattre. — *Brunschvicg*: No. 282. — V. ö. Nagy József: Pascal. (Fil. írók tára.) Bpest, 1912. 222. l.

²² V. ö. *Pensées*: Br. 83., 100., 126., 127., 347., 427., 434.

²³ *Pensées*: Br. 206. — Pascal filozófiájának ezt a tragikus feszültségét szépen, noha kissé egyoldalú akcentussal (mint mondták „romantikusan“) jellemzi V. *Cousin*: *Études sur Pascal*, 5. kiad. Paris, 1857. 214—220. l. V. ö. még *Chateaubriand*: *Le génie du Christianisme*. Paris, 1845. I. köt. 391. sk. 1.

E gondolatemekek állandó fluktuációja következtében lehetetlen vállalkozás volna Pascal pedagógiai eszméiről általános képet adni, még akkor is, ha erre *Gondolatai* több anyagot szolgáltatnának. Feladatunk ennél fogva csak az lehet, hogy gondolkodásának tartalmában rámutassunk egyes elvekre, amelyeknek következménye pedagógiai jelentőségű.

Pascal elmékedéseinek jellemző problémája a *hit és a tudás* viszonyáé, mely különböző formákban, majd mint a szív és az ész, majd mint a tekintély és a szabad kutatás, majd mint a természet és a Kegyelem ellentéte állandóan visszatérő motívuma gondolkodásának.²⁴ Fejlődése első szakában, amikor még túlnyomóan a racionalizmus eszmekörében mozgott, úgy látszik, hajlott a kérdésnek oly értelemben való megoldására, mint ez irányzatnak a skolasztikus felfogással ellentétbe helyezkedő képviselői általában. Eszerint vallás és tudomány az igazság megismerésének két, egymástól független rendje, melynek kapcsolata mindamellett deduktive az ésből levezethető.²⁵ Az ész autonómiájának ez az elve Pascal gondolkodásában azonban csak epizódikusan tűnik fel. A megismerés és cselekvés végső fóruma nála nem az ész, hanem a lélek emocionális elemei: az érzelem, ösztön, akarat. Az ész csak úgy juthat szóhoz, ha a szívre támasztja következtetéseit.²⁶ Miszticizmusának előrehaladásával azután az ész közreműködésének ezt az alárendelt szerepét is helyenként jogosulatlanak ítéli.²⁷ Hit és tudás ezzel végzetes ellentétbe kerül egymással s a *docta ignorantia*²⁸ alázatos felismerése lesz az igazság után sóvárgó észnek utolsó szava.

A hit és tudás viszonyának e felfogása mellett kínálkozik az a kérdés: minő volt Pascal álláspontja a műveltséghez? Ha az élet értékét a szív ártatlansága, az evangéliumi tudatlanság adja, minő szerepe lehet a tudománynak a hívő gondolatvilágában? Mi történjék a kultúra átszarmaztatott anyagával?

Pascal helyzete e tekintetben hasonló volt a kereszténység első harcosaiéhoz. Ő is szemben állt egy gazdag kultúra anyagával, melynek légkörében nőtt fel s melynek hatásait azután is szüntelen érezte, hogy a Megváltó szavát meghallotta. Pascal számára azonban a problémát még súlyosabbá tette, hogy ez a kultúra telides-telítve volt keresztény gondolat tartalommal. Ezért támadja a skolasztikát, a hitnek és tudásnak ezt az organizáló bástyáját a jezsuitákban éppúgy, mint a pogány szellem újraébredését Montaigne-ban.²⁹ Számára, ha a művelő-

²⁴ V. ö. E. *Boutroux*: i. m. 100. sk. 194. I. *Cousin*: i. m. 108. 82. l.

²⁵ V. ö. *Fragment d'un Traité du Vide. Brunschvicg*: 74—84. l.

²⁶ C'est sur ces connaissances du coeur et de l'instinct qu'il faut que la raison s'appuie, et qu'elle y fonde tout son discours. *Pensées*: Br. 282.

²⁷ *Pensées*: Br. 445., 233.

²⁸ *Pensées*: Br. 327. — V. ö. *Medvezky*: Pascal-tanulmányok. Budapest, 1910. 184. sk. 11.

²⁹ V. ö. *Sainte-Beuve*: i. m. II. 396. Pascal, dans toute sa vie et dans toute son oeuvre n'a fait et voulu faire que deux choses, combattre à mort les Jésuites dans les *Provinciales*, ruiner et anéantir Montaigne dans les *Pensées*.

dés eszközeit végkép elejteni nem akarta, a megoldásnak csak egy lehetősége nyílt: az, amelyet e tekintetben a Port-Royal maga is követett s amely abban állott, hogy a tudománynak csak amennyiben az egyedüli célt, a lélek ártatlanságát előmozdítani képes, van létjogosultsága. Bárminő tudás tehát értéktelen, ha nem az erkölcsiségből fakad.³⁰ Hogy Montaigne-nál is hasonló felfogást találunk, ismét csak azt mutatja, hogy e korban mennyire egymásba szövődnek a különböző gyökérből nőtt gondolatok. „Nem tanítják rá az embereket — mondja Pascal — hogy derék emberek (honnêtes hommes) legyenek, de más mindennel tömik tele a fejüket.“³¹ Holott nem az ismeretanyag mennyisége határozza meg az ember értékét, hanem az önismeret képessége, melynek alapján életét szabályozni tudja.³² Az igazi műveltség jele, ha az ember alkalmazkodni tud azokhoz, akik között él.³³ Nem tudhatunk mindent mindenről, ezért mindenből kell tudni egy keveset (il faut savoir peu de tout).³⁴ A tudásnak nem szabad céhszerűnek lennie. „A igazán művelt emberek nem akarnak semmiféle cégért és alig tesznek különbséget a költő és a hímző mestersége között. Őket nem nevezik az emberek sem költőknek, sem geometereknek stb., pedig mindezek és bírái mindezeknek... Egyik tulajdonságuk nem vehető jobban észre, mint a másik.“³⁵ „Költő és nem úri ember“ (Poète et non honnête homme), — mondja egy másik töredék.³⁶ Mintha csak Montaigne nyilatkozatait hallanók.³⁷ Az az igazi tudás, amely nem pusztán értelmünk szerzeménye, de amely vérünkkel és természetünkkel válik. „Nem Montaigne-ban, hanem magamban találok meg mindazt, amit benne látok.“ Maga Montaigne volt az, aki mondta: „Amit én és Platon egyféleképp értünk és látunk, az éppúgy Platon szellemi tulajdona, mint az enyém.“³⁸

Az értelmi és erkölcsi nevelés kapcsolatának eszközét Montaigne éppúgy, mint a Port-Royal elmélkedői az ítélőképesség fejlesztésében határozzák meg. Úgy látszik, Pascalt is gondolkodása ebbe az irányba terelte. Erre enged következtetni, amit

³⁰ La science des choses extérieures ne me consolera pas de l'ignorance de la morale, au temps d'affliction; mais la science des moeurs me consolera toujours de l'ignorance des sciences extérieures. *Pensées*: Br. 67.

³¹ *Pensées*: Br. 68. V. ö. a 143. gondolattal.

³² Il faut se connaître soi-même: quand cela ne servirait pas à trouver le vrai, cela au moins sert à régler sa vie, et il n'y a rien de plus juste. *Pensées*: Br. 66.

³³ Il faut donc un honnête homme qui puisse s'accomoder à tous mes besoins généralement. *Pensées*: Br. 36.

³⁴ *Pensées*: Br. 37.

³⁵ *Pensées*: Br. 34. A fenti fordítás Nagy Józseftől való: i. m. 28. l.

³⁶ *Pensées*: Br. 38. l.

³⁷ Talán épp ezekre a gondolatokra illik legjobban, amit *Sainte-Beuve* Pascalnak Montaigne-hoz való viszonyára nézve mond: Il semble très souvent... que la pensée de Pascal ne soit qu'une note prise de souvenir d'après une lecture de Montaigne, une note toujours relevée et fortifiée de quelque trait. Port-Royal, III. 360. l.

³⁸ *Pensées*: Br. 64. — *Montaigne*: Essais XXV. (Louandre, I. köt. 205 l.)

a képzeletről, minden tévedés és hiba emé szülőjéről (cette maîtresse d'erreur et de fausseté), az ész ellenségéről (ennemie de la raison)³⁹ mond. Ez rontja meg az ítélőképességet,⁴⁰ még inkább azonban ez a forrása minden hiúságnak. Pascal dicsérve említi a Port-Royal növendékeit, akik közömbösek a hiúság és becsvágy legyezgetésével szemben, mely mindent megront, mikor kora gyermekségtől fogva hajtogatja: ó, de helyesen mondta, milyen jól tette, milyen okos stb.⁴¹ Az ítélőképesség hiányát látja abban is, hogy az élet legfontosabb lépésénél, a hivatás megválasztásánál a megszokás és a véletlen dönt.⁴² Végül ide vonatkozó mindazok a töredékei, amelyekben a gondolkodás méltóságára utal s az észet az erkölcsiség mértékévé teszi. „Törekedjünk helyesen gondolkodni: — mondja — ez az erkölcs alapelve.”⁴³

Az ítélőképesség fejlesztésének, ennek a racionalisztikus pedagógiai elvnek Pascal gondolkodásában megfigyelhető érvényesülésére vonatkozólag van azonban az említetteknel is jelentősebb emlékünkből, s ez: a Port-Royal Logikájának létrejöttében való szerepe. E Logikának kimondott célja nem az, hogy tudóst, de hogy embert neveljen, úri embert (gentil-homme), amint Montaigne nevezte, s akit Pascal tisztos embernek (honnête homme) képzelt, mert az ész elveit cselekedeteiben váltja valóra.⁴⁴ E könyvnek, mely sokáig túlélte annak az irány-
nak szellemét, melyben fogant, Ramuson, Montaigne-on és Descartes-on kívül főként Pascal szolgált forrásul, akinek a módszerről és a bizonyításról szóló s akkor csupán kéziratból ismert fejezeteit a szerzők, Arnauld és Nicole, lényeges változtatások nélkül átvették.⁴⁵ Ez értekezések önmagukban is valóban pedagógiai érdekek: világosan elárulják Pascal ama felfogását, hogy a tudás csupán eszköze, próbája az észnek s a tanítás feladata nem lehet más, mint hogy az ész használatára tanítson. Ismeretes, hogy Pascal maga is írt egy tankönyvet a geometria elemeiről, melyet azonban, mivel Arnauld zavarosnak ítélte s jobbat szerkesztett helyette, elégetett.

Bizonyos, hogy a hit és tudás viszonyának ilyen megállapítása Pascalnál nem végleges értelmű. Nem ismerjük még a *Gondolatok* keletkezési időrendjét, ezért csak föltevésekre támaszkodva állíthatjuk, hogy élete misztikus fordulataival a tudást is végkép megalázza, hogy a hit rejtelseinek minél tártabb kaput nyisson a szívében. E végzetes megoldással egyre

³⁹ *Pensées*: Br. 82.

⁴⁰ *Pensées*: Br. 105.

⁴¹ *Pensées*: Br. 151. — V. ö. Carré: 60., 155. 1.

⁴² *Pensées*: Br. 97., 116., 117.

⁴³ *Pensées*: Br. 347. — V. ö. Parodi: L'honnête homme et l'idéal moral du XVII-e et XVIII-e siècle (Revue Pédagogique 1921. I. 2—3—4. számában), melyben a szerző kimutatja, hogy a XVII. század „honnête homme”-ja a racionalizmus eszmekörében hogyan alakult ki a klasszikus és a középkori embereszményből főképp a hit és a tudás problematikájának befolyása alatt.

⁴⁴ V. ö. *Sainte-Beuve*: i. m. III. 472. 1.

⁴⁵ V. ö. *Sainte-Beuve*: i. m. III. 471. 1.

jobban közeledik Tertullianus álláspontja felé. Egy-egy gondolatának fellépése itt valósággal kultúraellenes. Mindenesetre: a *Gondolatok* egésze, úgy, amint előttünk áll, így is valóságos gyakorlati keresztény erkölcsant tartalmaz, mely a hívó léleknek megmutatja az utat, mikép kell Krisztushoz hasonlóvá válnia.

A hit és tudásén kívül van még egy állandóan izgató problémája Pascal gondolkodásának: az ember. Nem foglalkozhatunk e helyütt bővebben Pascal pszichológiájával, csupán annak néhány pedagógiai érdekű vonására kell rámutatnunk. Kévs gondolkodóval találkoznak e korban, aki a lélek egységét öntudatosabban kifejezésre juttatta volna, mint Pascal. Figyelme a racionalizmus idején kiterjed az emberi természet alogikus, ösztönszerű hajlamaira, érzi eredetiségüket és szemmel tudja kísérni kifejlődésüket éppúgy, mint intellektuális kapcsolataikat. Érzi azonban didaktikai szempontból való jelentőségüket is. „Azt hiszik — mondja —, hogy rendes orgonát szólaltatnak meg, ha az emberhez nyúlnak. Igaz: orgona az ember, de szeszélyes, változó, sokféle, amelynek sípjai nem a hangskála szerint következnek. Akik csak a rendes orgonához értenek, nem tudnak belőle akkordokat kicsalni. Tudni kell, milyen sorrendben vannak rajta a billentyűk.”⁴⁶ A lélek sípjainak ez az ismerete késztehetette annak gyakori kijelentésére, hogy leghőbb vágya volna, ha egy herceg nevelését irányíthatná s az a rövid néhány intelem, amely egyetlen ilyen mű kísérlete emlékéül Nicole följegyzésében ránkmaradt, valóban tanuskodik arról, hogy értette, mint kell — amint Montaigne mondta — a gyermek értelmi színvonalára leereszkedni. (*Essais* XXV. Ed. L. 203. l.)⁴⁷

Pascal nem maradhatott közömbös a Port-Royal módszeres iskolai reformtörekvéseivel szemben sem, amelyek mind azon a pszichológiai előfeltevésen alapultak, hogy ismeretszerzés csak a már meglevő ismereti anyag felhasználásával lehetséges. Nemcsak Gondolatainak egynemely helye tanuskodik amellett, hogy ez az elv őt közlelről foglalkoztatta,⁴⁸ de az oktatás legalsó fokán, az olvasástanításnál alkalmazza is. Ismeretes, hogy a Port-Royal iskoláiban mindvégig az akkor általánosan dívó és sok nehézséget okozó szótagoló olvasási módszerrel szemben a hangoztató módszer volt használatban, mely a szóképeknek a gyermek előtt már ismerős kiejtéssel való asszociálásán alapult.⁴⁹ Jacqueline Pascalnak fivéréhez intézett egyik leveléből,⁵⁰ melyben őt ez új olvasási módszerének bővebb kifejtésére kéri, tudjuk, hogy Pascal volt annak felfedezője s emellett szól a Port-Royal körének valamennyi pedagógiai elmélkedője. Való-

⁴⁶ *Pensées*: Br. 111. — Nagy, J. ford. i. m. 52. l.

⁴⁷ *Trois discours sur la condition des grands*. Brunschvicg: 231—228. l.

⁴⁸ *Pensées*: Br. 40.

⁴⁹ *Carré*: i. m. 84. sk. 223. sk. 11.

⁵⁰ *Carré*: i. m. 284. l. — V. ö. V. *Cousin*: Jacqueline Pascal. Paris, 1856. 256. sk. 1.

színiüleg az ő felszólításukra foglalkozott Pascal a kérdéssel s hihető, hogy alkalmilag az oktatás egyéb fontos szempontjait sem hagyta figyelmen kívül. Erre vonatkozólag azonban nincs semmi határozott tudomásunk.

Egyik gondolatában arra mutat rá Pascal, hogy az élet legmeglepőbb esetei közé tartozik, ha az ember egy stílusban író vár s ehelyett emberre bukkan.⁵¹ Az ő stílusa véges-végig az önvallomás, melyben az egyén és műve együtt szólnak hozzánk: jellemzése ezért volt mindig a legnehezebb feladatok egyike. Még inkább fokozza azonban a nehézséget, ha azt a problémát vetjük fel: mi volt ennek a pascali *létnék*, melyben író és ember találkozott, filozófiai *értelme*? Mégis meg kell kísérelnünk, hogy a probléma ilyen értelmezését vizsgáljuk, mert szellemtörténeti megoldásának eredményei nem lesznek talán érdektelenek a neveléstörténet szempontjából sem.

A XVII. század kultúrája egyfelől azon a pilléren nyugodott, mely mélyen, a századok életretegén át lenyúlt az Evangéliumba s mely eleven volt és egységes, de már nem oly organizáló képességű és ezáltal oly egyetemesen kielégítő, mint a középkorban; mert alig három századdal előbb a magabízó szellem belefogott, hogy új pillért rakjon, bábeli tornyot, mely lázasan emelkedett s nőttében egyre sűrűbb árnyékot vetett a másik pilléren nyugvó s tőle mind idegenebb kultúrstruktúrára. Ellentétek mindig voltak a kultúra tartalmában; a hellénben éppúgy, mint a keresztényben, de bennük megvolt az erő, mely az ellentéteket organizálni tudta s a negatív tendenciákat kiküszöbölte s magára hagyta. Ha a renaissance mozgalma tisztán a kultúra stílusváltozása lett volna, fellépése nem lett volna ellenséges az egységesítés folytonosító művével szemben. E mozgalom azonban épp ezt az objektíváló erőt akarta megsemmisíteni. Egységesítést keresett ez is, de ez egység forrása, mértéke és célja az ember volt: a kultúra transzsubjektív szálait széttépte. Azok a mellékhajtások, amelyeket a hellén szellem éppúgy, mint a keresztény lenyesett kultúrája törzséről s amelyek a renaissance ethoszában gyökeret fogtak, a XVII. században már kezdenek öntudatosan irányt élni. Diadalukkal azonban a kultúra kétrétűvé vált. Szellem került szembe szellemmel: az egyik, mely a tradíciót őrizte, a másik, mely — noha különböző utakon járt — abban egyértelmű volt, hogy a tradícióval önkényesen bánt.

A kultúrának ez a két, egymást kizáró eleme teszi a modern lélek sorsát oly tragikussá szemben a középkori vagy a klasszikus lélekkel. Az ellentétet máig érezzük: a naturalisztikus-kauzális világmagyarázat nem tűri maga felett a transcendens boltozatot, az alázatos hit és a felszabadult gondolat nem találja egymás egyensúlyát. S valljuk meg: az összeegyeztetés máig sem sikerült. Az egységesítés kettős formája ez, mellyel szemben minden magasabb totalitásra-törekvés csak egyoldalú megoldást eredményezhet. Gondoljunk csak e tekintetben a francia

⁵¹ *Pensées*: Br. 29.

tradicionalizmus vagy a német romantikusok próbálkozásaira: náluk látni, hogy a kiindulópont mennyire függően hagyja a megoldás máskéntjét. A kiegyenlítés eddig vagy théoria volt, vagy költészet (pl. Goethe: Wilhelm Meister), de nem élet és tett. Legközelebb jutott még az egységhez a hegeli gondolkodás, jelentőségének azonban határt szabott túlzó intellektualizmusa. S manap, kultúránk kataklizmájában, érezzük legégetőbb szükségét annak, hogy azt a szövet keressük, mely modern világképünk e két alkotó tényezőjét egysúlyba hozná.

Az egységre törekvés és az áthidalások e végzetszerűen problematikus megoldásai következtében mindig újból támadtak gondolkodók, kik a lélek helyzetét tarthatatlannak érezték kultúránk ellentéteinek ütközésében. Ezeknek jelentősége nem synthetikus erejükben, de ébresztő hatásukban van: bennük jutott lehangosabban kifejezésre az az összhangtalanság, mely modern világképünk alapja.

Pascal volt az, aki e gondolkodók sorát megnyitotta. Ő az első modern ember, aki kultúránk két ellentétes elemének tragikus összeütközését intenzíven átélte. Előtte is érezték ezt az ellentétet. Montaigne Essais-i éppúgy tükre a lélek fausti vívódásának a kultúra dimenziói között, mint Descartes filozófiája. De míg az előbbinél az ellentétek harcias állásfoglalását óvatos, szkeptikus, vállvonogató magatartása enyhítette, addig Descartes-ot temperamentuma óvta meg ettől: mintegy szótlannul elhaladt fölöttük. Mindkettőjük nyugalma nem az elért, kiüzdött egység nyugalma, hanem praesupponált. Csak Pascalban ébred igazán eszméltre az ellentétek összeférhetetlensége; az ő létének szinte hangulati rátermettsége volt, hogy a kultúra feloldhatatlan disszonanciái benne nyugtalan és zúgó hangviharrá erősödjenek. Ezért tűnik fel előtte minduntalan az átláthatatlan, fenekére láthatatlan szakadékok mélye, melyekbe, úgy érzi, szíve, gondolata beleszédül. Gondolkodása sikoltás volt századában a megváltó, objektív és normaszabó egység után; léte azonban csak a tragikai ellenmondások átéléséig jutott. Ezért kellett gondolkodásának befejezetlennek maradnia: ugyanazok az ellenmondások kísérik végig, amelyekkel szemben léte polemia volt. Egy katolikus szívben protestáns gondolat: ez lehet Pascal tragikus élményének kultúrfilozófiai hypostasisa. Ha a katholicizmust általánosságban felfoghatjuk, mint azt a hatalmat, mely organizálni tud, rendd é alkotja a kozmoszt, ahol van fönt és lent s ahol a szubjektumnak csak annyiban jut jelentőség, amennyiben objektívvé válhat, akkor ezzel szemben a protestáns principium az lesz, amely az egyéni élmény jogát hirdeti, a gondolkodó szubjektum feltétlen szabadságát, mely maga hozza létre objektumát s a kozmoszt is a lélek mintájára alakítja. A két elv messzehordó következményeit szemmel tartva, megértjük azt az állandó ingadozást, mely Pascal gondolkodására és létére egyaránt oly jellemző. A gondolkodás antinomiái, melyek szüntelen izgatják, nála voltaképen a kultúra antinomiái, a katholicusé és a protestánsé,

végérvényben tehát az objektív és a szubjektív elvé, melynek következményeit végiggondolhatta. Létének tragikumuma megoldásában rejlik, mely nem volt katolikus, mert ehhez túlságosan szubjektív volt, de nem volt protestáns sem, mert a tradícióhoz ragaszkodott s közvetítőket ismert az Isten és a lélek között. Ezért áll oly magányosan korában, magányosan a jansenista körben is, melynek miszticizmusa és racionalizmusa egyébiránt éppoly egyensúlyozatlan volt, mint az övé.

A kultúrának ez a máig eleven problémája hozza azonban őt oly közel mihozzánk. A Pascal-lét típust jelent, mellyel a szellemtörténet folyamán többször találkozunk. Legközelebbi rokona a következő század „magányos“ filozófusa, *Rousseau*, aki a szubjektív-objektív elvet mint a természet és a kultúra ellentétét éli át. Azonban nemcsak kultúrélményének azonos motívuma avatja őt Pascal rokonává, de annak megnyilvánulási alakzata is. Gondolkodásának lirizmusa, melynek stílusa szintén az önvalomás; metafizikaellenes magatartása s polemikus fellépése éppúgy Pascal szellemét idézi, mint alapjában véve a mai pragmatizmushoz közelálló jellege. S ugyanezekkel a vonásokkal találkozunk a kultúrprobléma múlt századbeli újrafelvételénél, *Nietzschénél*. Nála a szubjektív és az objektív ellenpár, mint a kultúrának dionysosi és apollói eleme jelentkezik. Mindhárman: Pascal, Rousseau és Nietzsche a „modern“ szellemet akarják megölni, mert egységtelen és chaotikus, és vissza akarnak térni valahová, ahol egyensúly van, hogy ezáltal megmentsek a jövőt: Pascal az őskereszténységhez, Rousseau a természethez s Nietzsche a pogány harmóniához, mely erőt és szépséget jelent. De míg Pascalnál a kultúrprobléma ébredését főleg vallásos, addig Rousseaunál inkább morális, Nietzschénél pedig esztétikai indítékok irányítják. Létük alapritmusának hasonlósága mellett ez érleli meg élményük különböző színét.

Mindenesetre hármuk közül Pascal alakja a legnemesebb. S egy-egy felvillanó gondolatában talán ő jutott még legközelebb a helyes megoldáshoz. Mert egyébiránt sajátosságos és jellemző mindhárom gondolkodóra, hogy midőn a világkép szubjektív és objektív elemeinek egyensúlyozatlan voltát oly élesen kifejezésre juttatják, saját megoldásuk határozottan szubjektivisztikus irányba tér el: amit nyújtanak, nem egységesítik, hanem csupán *simplificatio*. A jövő kultúráját akarják megalapozni, kizárólagos érdemük azonban a jelen kritikája. Ezért oly magányosan álló mindhárom a maga századában: egyéniségük szinte kultusz középpontjává vált, de nem alapíthatott iskolát. Pascalnak is ez méri ki történeti jelentőségét. Létének *értelme* a lappangó kultúrprobléma megérzése, *értéke* azonban egyedül eredetisége, egyéni mivolta. Bármily befejezetlen és relatív volt is ez a lét, ha eredményeit nézzük, mint egyéniség egészen, kifejeletten és utánozhatatlanul érvényesült. S ha az egyéniség, mint Goethe mondja, valóban a gondolkodó ember legszebb boldogsága a földön, akkor Pascal állandó szenvedései és lelki vívódásai mellett is mindenesetre a legboldogabbak egyike volt.

Prohászka Lajos: